FOLIA 354

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historicolitteraria 22 (2022)
ISSN 2081-1853
DOI 10.24917/20811853.22.25

Katarzyna Horabik
ORCID 0000-0001-8503-3423

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Przemilczanie i literatura – opisywanie Zagłady w literaturze węgierskiej

Kinga Piotrowiak-Junkiert, *Od idylli do ironii. Literatura węgierska wobec Zagłady w latach 1944–1948*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020, ss. 296

Kiedy Kinga Piotrowiak-Junkiert publikuje książkę *Od idylli do ironii*, czytelników od zakończenia II wojny światowej dzieli 75 lat. Ten dystans czasowy sprawia wrażenie, że autorka zabiera głos w dyskusji, która rozpoczęła się już dawno, a nowe możliwości postrzegania i analizowania kluczowych utworów w znacznym stopniu wyczerpały się. Zadanie, jakiego podejmuje się Piotrowiak-Junkiert, a zatem próba dostrzeżenia różnych sposobów pisania o Zagładzie, różni się jednak od podobnych zabiegów realizowanych przez kolejne pokolenia polskich literaturoznawców. Należy podkreślić fakt, że monografia badaczki to pierwsza w Polsce tak obszerna publikacja podejmująca refleksję na temat literatury węgierskiej w kontekście Holokaustu. Ten bezprecedensowy materiał badawczy pozwala na rozpatrzenie niedostępnego dotychczas dla polskich badaczy literatury wojennej i obozowej korpusu tekstów węgierskich, które niejednokrotnie nie zostały przetłumaczone na język polski.

Autorka stawia sobie niezwykle trudny cel, podejmując się tak złożonego tematu, nieopisanego dotychczas w polskim literaturoznawstwie. Również wśród węgierskich publikacji poszukiwanie analogicznej monografii jest daremne. Kinga Piotrowiak-Junkiert zabiera głos w trwającej dyskusji, ale otwiera też nowy obszar badawczy związany z przesunięciem ciężaru zainteresowań w stronę innego kręgu kulturowego. Dotychczas, poza przekładami czołowych, węgierskich twórców, badaczka opublikowała literaturoznawcze opracowanie na temat doświadczenia Holokaustu w prozie Imrego Kertésza. Monografia podoktorska pod tytułem *Świadomość zwrócona przeciwko samej sobie. Imre Kertész wobec zagłady* ukazała się w 2014 roku nakładem Wydawnictwa Instytutu Badań Literackich PAN. Bezprecedensowa analiza przedstawiona w *Od idylii do ironii* wpisuje się więc w podjęte przez Piotrowiak-Junkiert ambitne zadanie wykorzystania hungarystycznych i literaturoznawczych kompetencji badawczych w celu zaprezentowania polskiemu czytelnikowi węgierskojęzycznego piśmiennictwa poruszającego tematykę

związaną z Zagładą, odmiennością doświadczenia wojny na terytorium Węgier oraz problematyką relacji węgiersko-żydowskich.

Książka została podzielona na 8 części poprzedzonych wstępem, w którym nakreślony został kontekst prowadzonych badań, przedstawiony zarys sposobów pisania o Zagładzie oraz problem pisarzy przemilczanych, określony został cel i strategia przyjęta w dalszej części książki. Jak zauważa autorka w części wprowadzającej, prace naukowe dotyczące doświadczenia żydowskiego podczas II wojny światowej zaczęły się pojawiać bardzo późno, po roku 2002, a zatem po przyznaniu literackiej Nagrody Nobla Imremu Kertészowi, co wskazało na istotną potrzebę badań nad literaturą Holokaustu. Naukowczyni dostrzega problem związany z brakiem odpowiedniej reprezentacji wśród twórców węgierskich, wynikający z zabiegów politycznych i trwającym do lat 70. ubiegłego wieku *silencium*, które dla wielu pisarzy żydowskiego pochodzenia było tożsame z zakazem druku. Konsekwencją takiego działania jest kilkudziesięcioletnie milczenie na temat historii Żydów węgierskich, zarówno podczas wojny, jak i w pierwszych latach po niej. Wymazanie z rynku wydawniczego stworzyło wyrwę, której do dziś nie udało się wypełnić wydanymi z opóźnieniem tekstami i ich opracowaniami.

W krótkim wstępie autorka jasno opisuje wyznaczone sobie zadanie oraz projekt kompozycyjny, ustanawiając tytułową cezurę czasową zgodnie z rokiem zajęcia Węgier przez wojska III Rzeszy w 1944 roku oraz kończącym się w 1948 roku okresem „trzyletniej literatury", po której twórczość węgierska przechodziła znaczącą metamorfozę aż do stłumienia związanego z polityką stalinowską. Zadaniem recenzowanej książki jest przedstawienie wachlarza różnych doświadczeń pisarzy i pisarek żydowskiego pochodzenia podczas wojny – przeżyć związanych z deportacją, codziennością w getcie lub obozach, ukrywaniem się. Badaczka podejmuje refleksję na temat utworów stworzonych pomiędzy 1944 a 1948 rokiem, osadzając jednak przytaczane dzieła w kontekście całego dorobku literackiego poszczególnych twórców. Przywołuje publikacje reprezentujące różnorodne gatunki i stylistyki. Jak pisze: „Każdy z rozdziałów poświęcony jest osobnemu doświadczeniu i innemu autorowi, w przypadku kilku z nich przeżycia się multiplikują ponieważ scenariusze żydowskiego losu w Budapeszcie czy Nagyárad były do siebie podobne" (s. 25). Wybór pisarzy jest więc efektem starannego przygotowania autorki, która swoje literaturoznawcze rozważania skupia na pierwszych tekstach poruszających wojenne przeżycia autorów.

Rozdział pierwszy recenzowanej monografii poświęcony został kontekstowi historycznemu, ze szczególnym uwzględnieniem wieku XIX i pierwszej połowy XX. Zarysowanie przebiegu debaty dotyczącej „kwestii żydowskiej" na Węgrzech oraz dyskusji toczących się na łamach ówczesnej prasy i książek daje polskiemu czytelnikowi wyobrażenie o stanie społeczeństwa węgierskiego w przededniu wojny. Autorka analizuje, w jaki sposób język i sposób mówienia o Żydach, a w mniejszym stopniu także o innych mniejszościach etnicznych, kształtowany przez lata w głównonurtowym piśmiennictwie, wpłynął na postrzeganie przedstawicieli innych kultur przez węgierską opinię publiczną.

Drugi rozdział książki, *Prostytutka, więźniarka czy święta? Eksperyment socjograficzny w narracji kobiecej o Zagładzie na przykładzie Szabaduló asszonyok. A szabadság első 24 órája Teréz Rudnóy*, traktuje o wyjątkowej autorce pierwszej węgierskiej powieści obozowej. Przedstawia nieznaną czytelnikom pisarkę, której żadna książka nie została dotychczas wydana w języku polskim – nazwisko Rudnóy pomijane jest również w badaniach węgierskich literaturoznawców. *Szabaduló asszonyok* („Wyzwalające się kobiety") zostały opublikowane w 1947 roku, a zatem w czasie, kiedy wydawano wiele fundamentalnych tekstów na temat Holokaustu, a mimo tego nie doczekały się grona odbiorców wśród czytelników ani krytyków literackich. Kindze Piotrowiak-Junkiert udało się odtworzyć niemalże niedostępny życiorys autorki i przybliżyć jej dzieło, dotyczące pierwszych dwudziestu czterech godzin życia kobiet po wyzwoleniu z obozu. Tematyka ta stała w opozycji do polityki kulturalnej epoki – ani mordowanie Żydów, ani przedstawianie Amerykanów jako wyzwolicieli nie pasowało do ideologicznych ram tamtych lat. Badaczka wskazuje, że jest to tekst pełnoprawnej pisarki o wyrazistym głosie i złożonej wizji moralnej. Powieść musiała wydawać się niezwykle subwersywna w momencie jej publikacji – i nadal taka jest: napięcie pomiędzy różnymi rodzajami prawdy ani niezwykle odważny obraz cielesności nie wydają się mniej transgresyjne niż w 1947.

Kolejny, trzeci już rozdział, to rozbudowana analiza cyklu wierszy Miklósa Radnótiego: *Razglednicák* („Razglednice") oraz niezbędny zarys historii i twórczości wspomnianego autora. Badaczka czyta poetyckie utwory stworzone przez Radnótiego podczas Marszu Śmierci z perspektywy postantropocentrycznej. Zaproponowana analiza z perspektywy narzędzi wypracowanych we współczesnym literaturoznawstwie pokazuje możliwe sposoby odczytywania wspólnoty międzygatunkowej, w której autor obrazuje lęk przed śmiercią i złożoną świadomość twórcy. Autorka książki przywołuje istniejące dotychczas w węgierskim literaturoznawstwie ścieżki interpretacyjne poezji Radnótiego, wskazując jednocześnie pominięte perspektywy i możliwe sposoby odczytań. Zauważa również złożoność kwestii tożsamościowych wyłaniających się z jego twórczości, ponieważ Radnóti wciąż jest postrzegany w kontekście Zagłady i śmierci implikowanej żydowskim pochodzeniem, choć sam był przekonany, że ma tylko jedną tożsamość – pisarską.

Rozdział czwarty Kinga Piotrowiak-Junkiert poświęca powieści dokumentalnej *Emberszag* („Woń człowieka") autorstwa *Ernő Szépa*. Quasi-pamiętnikowa forma, w jakiej Szép decyduje się przedstawiać „doświadczenie przymusowej żydowskości", obejmuje krótki okres trzech tygodni życia w budapeszteńskich domach z gwiazdą, schronach oraz podczas prac przymusowych. Badaczka wypowiada się na temat misternie skonstruowanej powieści i przybliża sylwetkę nieznanego w Polsce pisarza, jak również zwraca uwagę na recepcję utworu w powojennym węgierskim literaturoznawstwie. Nałożone na Ernő Szépa *silencium* i trudne lata powojenne w znacznym stopniu przyczyniły się do wymazania jednego z najzdolniejszych twórców przedwojennych. Badaczka skupia się przede wszystkim na złożoności świata przedstawionego przez autora w *Emberszag* oraz specyfice języka, jakiego używa

do jego opisu, podkreślając ważny temat, jaki wyłania się z tekstu – funkcjonowanie intelektualisty w czasach tragedii.

W piątym rozdziale badaczka analizuje cykl poetycki *Márciustól Márciusig* („Od marca do marca") oraz *Ostromnapló* („Dziennik oblężenia") Istvána Vasa. Cykl przesiąknięty ironią i surową diagnozą upadku moralnego węgierskiego społeczeństwa był tworzony przez Vasa w czasie okupacji, jednak opublikowany został w czasie panowania reżimu komunistycznego. Zadaniem, jakie autor realizował swoją twórczością, było poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o rolę sztuki w kontekście odzyskiwania pamięci. Pełen ironii i sarkazmu język cyklu oraz dziennika pozwala zrekonstruować wojenny światopogląd twórcy i etapy jego rozwoju – autorka przeprowadza rozbudowaną analizę budowy i tematyki wierszy, które stały się swego rodzaju intelektualną barierą separującą od otaczającego okrucieństwa wojny. Podobnie jak Vas opisuje z reporterską precyzją stan węgierskiej stolicy podczas okupacji, Piotrowiak-Junkiert skrupulatnie analizuje zmiany widoczne w postawie autora i rozważa motywacje, którymi kierował się, wydając zbiór czterdziestu pięciu pisanych podczas wojny utworów w czasie kolejnego reżimu, eliminującego z debaty publicznej licznych pisarzy i pisarki.

Kolejny, szósty rozdział, dotyczy ponownie opisywania Zagłady z perspektywy kobiety. Piotrowiak-Junkiert sięga po surrealistyczny poemat Stefánii Mándy zatytułowany *Egy halott álmaiból* („Ze snów umarłej"). W tej części monografii autorka jako punkt wyjścia do swojej refleksji przywołuje głos jednej z czołowych węgierskich badaczek literatury kobiecej, Anny Menyhért, zauważając że: „Wnioski płynące z tych badań wskazywały jednoznacznie, że »kobiety nie piszą«, że »pamiętanie o kobietach« nie jest naturalnym gestem społecznym pomagającym budować Węgrom ich własny wizerunek" (s. 172). Niewielka reprezentacja zauważanych i opisywanych przez badaczy kobiecych pisarek odbiera kobietom możliwość pełnoprawnego udziału w kanonach literackich, marginalizuje ich głos i doświadczenia. Piotrowiak-Junkiert prowadzi jedyne w swoim rodzaju badania nad twórczością pisarki nieobecnej w Polsce i zapomnianej na Węgrzech. Analizując język jej poezji i strukturę utworów, podejmuje się odszyfrowania kodów i symboliki przywoływanej przez Mándy, z których poetka konstruuje specyficzną, surrealistyczną wizję doświadczenia Zagłady, tworząc unikatową koncepcję dzieła poświęconego II wojnie światowej w literaturze węgierskiej. Polska badaczka postrzega twórczość Mándy w szerszym kontekście recepcji, jak i możliwych odczytań z perspektywy gender oraz związków utworów literackich z malarstwem.

Siódmy rozdział omawianej publikacji stanowi rozwinięcie tematu kobiecego doświadczenia wojny. Tym razem rozważania badaczki poświęcone są dwóm autorkom, które podczas okupacji zdecydowały się na prowadzenie dziennika: Annie Dévényi Sándorné oraz reprezentantce młodszego pokolenia, Évie Heyman. Gettowa diarystyka przywołanych autorek stanowi cenny materiał badawczy literackiego przetworzenia doświadczeń granicznych z perspektywy kobiet. Obie znajdują się w zamknięciu i skrajnym poczuciu niepewności w niezwykle trudnych okolicznościach. Heyman dokumentuje swoje wczesnonastoletnie przeżycia niewprawnym,

ale nienagannym językiem trzynastolatki, które wpisują jej dziennik w kanon literatury dokumentu osobistego, pisanego z dziecięcej perspektywy. Dévényi Sándorné należy do innego porządku, kobiety dorosłej i świadomej swojego losu. Jej dziennik silnie związany jest z perspektywą matki oraz kobiety ciężarnej. Piotrowiak-Junkiert zestawia te dwa odmienne sposoby patrzenia z łączącym pisarki poczuciem zagrożenia i niesamowitą chęcią przetrwania.

Ostatni, ósmy rozdział książki, prezentuje dwa utwory Istvána Örkénya: zapiski z prac przymusowych wydane pod tytułem *Lágerek népe* oraz dramat *Voronyezs*. Podobnie jak w przypadku innych przywoływanych twórców, autorka zarysowuje sylwetkę piszącego oraz kontekst społeczny sprzed wybuchu wojny oraz w jej trakcie. Utwór opisujący realia życia w sowieckiej niewoli został wydany w roku 1947, a po raz kolejny w 1973 roku. Książka była wielokrotnie uzupełniana i swój ostateczny kształt uzyskała blisko trzydzieści lat po zakończeniu wojny. Badaczka wskazuje, w jaki sposób pozwoliło to na stworzenie wielopoziomowego dzieła, w którym wspomnienia stanowią pomost, punkt wyjścia do analizy i refleksji nad kondycją ludzką wobec niewoli. István Örkény, w przeciwieństwie do innych przywoływanych twórców, był wydawany w Polsce, a jego dzieła wywołały debatę na Węgrzech. Badaczka przywołuje głosy krytyków literackich, podkreślając tendencyjność interpretacji towarzyszących pierwszemu wydaniu książki. Postrzegając całościowo dorobek twórczy Örkénya, a zatem proces przejścia od wojennych do późniejszych utworów, charakteryzujących się specyficzną groteskowością, jak w przypadku *Egyperces novellák*, polska badaczka dostrzega towarzyszącą Örkényiowi potrzebę odnalezienia formy literackiej, w której znalazłoby się miejsce na pamięć i trudną historię, ale również doświadczenie człowieczeństwa w pełnym jego wymiarze, także tym małostkowym i śmiesznym.

Całość tej złożonej i wielowątkowej książki zamyka krótkie podsumowanie, w którym Kinga Piotrowiak-Junkiert raz jeszcze przywołuje kwestie relacji węgiersko-żydowskich oraz postulat Istvána Bibó o konieczności ponownego uczynienia ludzkimi gestów i kontaktów, nie z chęci unikania tematu Zagłady, lecz z potrzeby zmierzenia się z doświadczeniem wojny i ciężarem współodpowiedzialności. Polska badaczka wyraźnie pokazuje, jakie znaczenie dla tej debaty mają przywoływane w poprzednich częściach literackie reprezentacje doświadczenia Zagłady.

W starannie skonstruowanej monografii Piotrowiak-Junkiert realizuje bardzo trudne zadanie, i to z pełnym powodzeniem. Wzbogaca polskie badania nad literaturą węgierską oraz związane z tematyką Zagłady. W liczącej 295 stron (z bibliografią i streszczeniem w dwóch językach) pracy autorka przywołuje dziesięcioro twórców węgierskich, którzy w odmiennych gatunkach i sposobach mówienia podejmowali próbę literackiego odtworzenia doświadczeń wojennych. Niektóre z rozdziałów były uprzednio publikowane jako samodzielne artykuły na łamach różnych czasopism literackich, jednak konstrukcja książki sprawia, że rezonują i uzupełniają się wzajemnie, tworząc interesujący, polifoniczny wielogłos. *Od idylli do ironii* to efekt skrupulatnej pracy badawczej, rzetelnej analizy oraz wysiłku translatorskiego, ponieważ większość utworów przywoływanych twórców dostępna jest tylko po

węgiersku. Dzięki połączeniu kompetencji hungarystycznych i literaturoznawczych, badaczka doskonale sprostała podjętemu przez siebie wyzwaniu, tworząc obszerną książkę na temat literatury węgierskiej wobec Zagłady, która stanowi cenną lekturę dla kolejnych pokoleń polskich badaczy tej tematyki, a także czytelniczą przyjemność dla osób, które dotychczas nie interesowały się tematem. W centrum swojej uwagi stawia ludzkie doświadczenie i sposób jego przedstawiania, tożsamość i literaturę, przywołując życiorysy i dorobek twórców skazanych na zamilknięcie i zapomnienie. Podejmując taką tematykę, tworzy wyjątkową monografię, która ma na celu przywrócenie pamięci i rozpoczęcie debaty nad literaturą węgierską opisującą traumatyzujące doświadczenie Zagłady.